

УДК (94.477.54/.62) ("1905-1914")

В. О. Венгерська

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО «ОБЛИЧЧЯ» ХАРКОВА В ПЕРІОД МІЖ РОСІЙСЬКОЮ РЕВОЛЮЦІЄЮ 1905 р. ТА ВЕЛИКОЮ ВІЙНОЮ

В статті розглядаються основні чинники формування національного «обличчя міста». До таких автор віднесла – імперський фактор у його російській специфіці, етноконфесійні особливості населення, статус університетського міста та наявність впливової групи «лідерів думок» в особі викладачів та студентів. Здійснено спробу довести парадоксальність наслідків національних взаємодій в умовах відстоювання прав своєї «іношості», що призвело до суттєвого українського наповнення життя Харкова.

Ключові слова: Харків, націоналізм, ідентифікаційні процеси, українці.

В статье рассматриваются основные факторы формирования национального «лица города». К ним автор отнесла имперский фактор в его российской специфике, этноконфессиональные особенности населения, статус университетского города и сопутствующей группе «лидеров мнений» в лице преподавателей и студентов. Сделана попытка доказать парадоксальность последствий национального взаимодействия в условиях отстаивания прав своих отличий в системе «своей»- «другой», что привело к существенному украинскому наполнению жизни Харькова.

Ключевые слова: Харьков, национализм, идентификационные процессы, украинцы.

The main factors of the formation of the national “town’s visage” are observed in this article. The author considers them to be – the imperial factor in its Russian peculiarity, ethnico-religion population’s peculiarities, the status of the university town and the presence of the influential group “leaders of thoughts” consisting of professors and students. The try to prove the paradoxicality of consequences of national interaction in proving their “difference” rights’ conditions that caused a substantial Ukrainian filling of life in Kharkiv is compassed.

Key words: *Kharkiv, the nations, identification processes, Ukrainians.*

Постановка проблеми. Дослідження збереження особливостей національних рис в умовах поліетнічного міста.

Аналіз актуальних досліджень. В сучасній західній, в меншій мірі, вітчизняній історіографії, міста XIX ст. досліджуються як основні осередки модернізації, та її логічного продовження/породження – розвитку націоналізмів та формування націй. У Львові функціонує Центр міської історії Центрально-Східної Європи. Починаючи з 2007 р. він організує та проводить наукові конференції, присвячені проблематиці міст, їх національних облич. Також на сайті Центру розміщуються окремі статі, присвячені міській проблематиці. Так, питанню так званої «Харківської ідентичності» але XX ст., присвятив свою публікацію та презентацію стипендіат Центру, харківський соціолог Мусієздов О. [9]

В цьому контексті варто згадати роботи таких вітчизняних дослідників, як в першу чергу, Я.Грицак. В своїй розвідці він зосереджує увагу на особливостях процесу перейменування вулиць Львова в різні історичні періоди, пов’язані з різними політичними системами та, відповідно, культурами. Основна ідея, яку висловлює автор, полягає в тому, що назви вулиць є найбільш поширеними символами, їм належить одне із провідних місць в конструюванні образу національного міста[4].

Проблемам розвитку українського політичного руху на території Лівобережної України в цілому, та зокрема, Харкова, як університетського центру та столиці Слобожанщини, присвячені декілька дисертаційних та монографічних досліджень. Так, 2000 р. у Запорізькому університеті було захищено кандидатську дисертацію [12], з проблем українського суспільно-політичного руху Харкова. У 2007 р. відомий харківський дослідник С. Наумов, захистив докторську дисертацію та написав монографію [10,11]. Історію Харківського міського самоврядування, особливості проведення виборів до місцевих органів влади, аналіз політичних вподобань та зміст політики міських голів до 1917 р. розгля-

нули та здійснили Антонов А.Л., Маслійчук В.Л., Парамонов А.Ф.[1]

Мета статті. Довести можливість збереження національних рис «обличчя» міста в умовах В статті пропонується розглянути парадоксальні наслідки національних взаємодій за обставин явного та прихованого протистояння, з метою відстоювання прав своєї «іншості», що дозволило зберегти в умовах поліетнічного міста (з домінуванням великоросів), українське «обличчя».

Виклад основного матеріалу. Однією із відмінних рис українських міст XIX ст. була їх поліетнічність. Харків не був винятком і являв собою на кінець XIX ст. надзвичайно строкатий та колоритний за мірками свого часу конгломерат культур та релігій. Хоча, безумовно, більшу частину цього українського міста, як засвідчив перепис населення 1897 р., складали великороси. У кількісному співвідношенні 25% - малороси, 58% - великороси [2, с.153]. Одразу зазначимо, що критерії, які б дозволяли респондентам чітко ідентифікувати себе за національною належністю, були досить розмитими. Не варто забувати про те, що фактор політичної лояльності, який надавав більше можливостей для самореалізації, у цьому випадку відіграв не останню роль, тому частина українців віднесла себе до «великоросів». Слід звернути увагу ще на одну особливість. Російська влада, перебуваючи перед дилемою національної та династичної відданості, взяла на озброєння Уварівський триєдиний принцип - «православ’я, самодержавство, народність», який в свою чергу, мав спиратись на ще одну російську, але з національним забарвленням триєдність: великороси – малороси – білоруси. Ця великодержавна логіка не передбачала доцільності створення більш сприятливих умов для розвитку української мови, літератури, здійснення релігійних служб рідною мовою, театру та освіти, оскільки, гіпотетично, могла посилити сепаратистські тенденції, підстав для яких, на думку російських чиновників та інтелектуалів, не існувало. Оскільки Уваров запропонував свою «тріаду» ще в 30-ті р. XIX ст., на кінець століття ідея «великоросії» для частини етнічних українців стає прийнятною.

Кількість (більше 40) та велич православних храмів Харкова також «обслуговувала» великодержавну ідею.

Д. Багалій, аналізуючи національний склад Харкова за результатами перепису 1897 р., звернув увагу на той факт, що малорусами себе, в переважній більшості називали «нижні прошарки суспільства – військові, залізничні службовці та хатні робітники, сільськогосподарські торговці»[17]. Хоча, звичайно, можемо не у всьому погодитись з подібною класифікацією, оскільки службовці залізниць повинні були мати освіту, що дозволяє припустити їх належність до категорії різночинців, які не були «нижнім» прошарком тогочасного суспільства, хоча і до вищого, зрозуміло, не належали.

Щодо представників інших національних груп, то їх поява та розселення у місті пов'язувалось із прискоренням темпів економічного розвитку. Промислові підприємства потребували кваліфікованих робітників, мешканці бідніших районів міста та передмість – різноманітної кустарної продукції, послуги гувернанток, вихователів також були затребуваними на місцевому ринку. Ці групи найманих робітників поповнювались завдяки переселенням-полякам, євреям, росіянам, французам та німцям. Така різноманітність позначалась і на конфесійному складі населення та швидкому наповненню Харкова різноплановими культовими спорудами.

Фактор конфесійної належності відіграв надзвичайно помітну роль в ідентифікаційних процесах. На початок 1914 р. в місті були представлені чисельні релігійні громади – крім найбільшої – православної, як не дивно для міста, який тривалий час перебував поза межею осілості євреїв, другою за чисельністю та впливовістю була іудейська. Перше положення щодо обмеження територій проживання євреїв з'явилося ще в часи Катерини II, в 1791р. В 1859-1879 рр.(при Олександрі II) «право проживання» поза межею осілості отримали багаті купці, всі особи із вищою освітою, ремісники, провізори, фельдшери, а також солдати, які відслужили термін служби ще за миколаївськими рекрутськими наборами. Останній пункт був важливим, оскільки в Харкові ще з першої половини XIX ст.. сформувались дві не чисельні єврейські громади – купецька та солдатська. Як наголошується в «Єврейській енциклопедії»[7], в 50-рр.. XIX ст.. Харківський гарнізон наполовину складався із солдатів - євреїв. Євреї традиційно успішно займалися торгівельними справами та операціями з капіталом. Тому не дивно, що з кінця 80-х рр., з початком модернізації міста та прискорення темпів

економічного розвитку, у зв'язку з будівництвом залізниці, окремі російські чиновники наполягали на необхідності заохочення переселення заможних євреїв, оскільки це автоматично означало збільшення притоку капіталів. Крім цього, як вже зазначалось, значний відсоток євреїв поповнював лави промислових робітників та кустарів Харкова. Переважна більшість євреїв-купців Харкова, а саме 90%, належали до вищої, I гільдії. Приватні банківські контори, капітали потужних банків, таких, як наприклад, Азово-Донського для зовнішньої торгівлі та ін., зосереджувались, в переважній більшості, в руках євреїв. Досить показовим фактом закріплення євреїв в раніше заборонених для проживання місцевостях, стало будівництво Хоральної синагоги, яке розпочалося в 1910 р., а завершилось в 1913 р. Вона стала найбільшою в імперії, та другою, після будапештської, в Європі. В архітектурі тієї чи іншої споруди, особливо культової, автори втілюють певні символи. У даному випадку, на нашу думку, велич та монументальність споруди мала символізувати правомірність проживання євреїв в будь-якій місцевості імперії, підкреслюючи їх фінансовий внесок в процес її економічного зростання. Крім центральної синагоги, в різних частинах міста функціонувало ще 7 іудейських молитовних домів.

Не менш цікавим, є і той факт, що в місті мали можливість безперешкодно відправляти свої релігійні обряди представники караїмської громади, приміщення караїмської кенаси, збудоване в окреслений період, і зараз залишається однією із найбільш цікавих архітектурних пам'яток міста XIX ст. Поруч із православними та іудеями мешкали католики та чисельні протестантські громади, кожна з яких з кінця XIX – початку XX ст.. мала власні храми та приходи.

Так, католики, хоча і не були представлені в такій кількості, як скажімо, на території Правобережної України, але також додавали свого колориту. Причому, як вже зазначалось, крім поляків, прихожанами католицького костюлу в місті були і французи. 1500 поляків-католиків переселились до міста з Келецької губернії, саме так в Царстві Польському називали землі Краківського воєводства. Закріплення в новому місті потребувало спорудження храму. Протягом 1887-1892 рр. було зведено костюл Успіня Пречистої Діви Марії, який з часом став не лише релігійним, а й культурно-просвітнім польським осередком.

В Харкові мешкали російські старообрядці, функціонувала вірмено-григоріанська церква, поруч з представниками інших конфесій безпе-

решкодно могли справляти свої релігійні обряди магометани. Перші згадки про мусульман Харкова зустрічаються, знову ж таки у праці Д.Багалія. За даними перепису 1897 р., в місті мешкало 760 татар [17]. Найбільший їх приток припадає на період після завершення російсько-турецької війни 1877-1878 рр. Російська влада прийняла рішення про розквартирування татарсько - башкирської кінноти, яка входила до складу загальноімперських військ, саме в Харкові. Миська дума, управління поліцейстера надали свою згоду на будівництво мечеті. Подібне ставлення засвідчує факт віротерпимості, а узгодження дозволу із Оренбурзьким магометанським духовним зібранням, рівність в правах представників різних релігійних конфесій. Особливо тих, що належали до принципово «інших». Соборна мечеть була збудована в 1906 р. Як зазначає Р.Брагін, поруч з мусульманами - сунітами в Харкові мешкали і мусульмани шийтського напрямку. Оскільки шийти не мали окремої мечеті, в свої релігійні свята вони приходили до Соборної [3]. Досить промовистий момент, складається враження, що місто було наповнене духом толерантності.

Цей дух доповнювався і особливою інтелектуальною аурую, чому сприяв статус університетського міста. Харків став першим університетським центром Наддніпрянщини, в якому функціонували і інші навчальні заклади – Політехнічний, Ветеринарний та Комерційний інститути, професійні училища, семінарії, тощо. Саме цей фактор визначив подальшу роль міста у формуванні чисельних наукових, просвітницьких та суспільно-політичних осередків, різних за політичними, ідеологічними та національними ознаками. Двічі протягом XIX ст.. на впливову посаду ректора університету призначали українських вчених та громадських діячів – в 40-хх рр.. відомий український поет першої половини XIX ст.. П.П. Гулак - Артемовський, а протягом 1906-1910 рр. – Д.І. Багалій.

Як вже зазначалось, протягом XIX ст. тривали переселення до Харкова представників різноманітних етноконфесійних груп, російських чиновників, службовців, викладачів, робітників, що призвело до швидкого зменшення кількості українців по відношенню, в першу чергу до російських переселенців. В таких умовах виникла чергова хвиля пошуку ідентифікаційних ознак «своїх» серед «інших» в українському культурництві, а на кінець XIX ст.. і в громадсько-політичному житті.

З початком кризи 1901-1903 рр., разом з економічними страйками та маніфестаціями, в

Харкові надалі відмічалась значна активізація культурницької та просвітницької діяльності українців. Так, протягом театрального сезону 1903-1904 рр. на сцені миського театру проходили оперні вистави «Різдвяної ночі» за сюжетом М.Гоголя, на музику М.Лисенка та лібрето М.Старицького [5, с. 47-50]. Щорічною традицією було проведення вечорів вшанування пам'яті Т.Шевченка. В особистому фонді Х.Алчевської зберігається листівка-запрошення, виготовлена не поліграфічним методом, а вручну із зображенням квітів та жінки, як певний символічний образ. Вечір влаштувався в приміщенні громадської бібліотеки, кошти, як зазначалось, планувалось передати на користь Петербурзького товариства видання загальнокорисних та дешевих книжок. В заході передбачалась участь відомих культурних діячів міста – Барвінок, Панченко, Хоткевича, а також хору під керівництвом І.М. Туровірова. Паралельно, в лютому 1903 р. в місті було засновано Харківський відділ «Русского собрания» монархічної консервативної організації, яку очолив також професор університету, історик А.С. Вязигін [8].

Професори Харківського університету наголошували на необхідності відкриття кафедр української мови, літератури та історії. Найбільш активним поборником цієї ідеї був професор університету М.Ф.Сумцов. Саме він разом із відомим мовознавцем О. Потєбнею та українським істориком, громадсько-політичним діячем Д.Багалієм стояли біля джерел Харківського історико-філологічного товариства, яке проіснувало з 1876 р. до 1919 р. Не менш помітну роль в установленні та діяльності товариства відіграв відомий славіст, болгарин за походженням, один із засновників та перший голова Болгарського товариства «ревнітелей» знань (з 1911 р. Болгарської Академії наук), професор слов'янознавства Харківського університету, М.Дринов. До складу товариства входили викладачі університету, представники місцевої інтелігенції. Основними напрямками досліджень та вивчення були археологія, побут, в цілому історія Лівобережжя; українська мова та культура. Займались вони й активною культурно-освітньою роботою. На початку 900 – их рр.. в його складі нараховувалось 130 членів, крім вже згаданих – В. Бузескул, О.О. і П. Єфименки, О. Русов, Д. Яворницький, Б. Ляпунов, Д. Овсянко-Куликовський, М. Халанський, М.Грунський, В. Резанов, Я. Новицький, В. Барвінський, О. Ветухів, О.Білецький та ін. Товариство заснувало архів, етнографічний музей, 2 бібліотеки.

З початком російської революції 1905-1907 рр. суспільно-політичне життя отримало додатковий імпульс. Варто наголосити, що відомі вчені, задовго до названих подій, намагались залучатись до активного громадського життя міста. Так, Д.Багалій з 1901 р. обирався гласним міської думи, разом із ним до складу думи входив і М. Сумцов. Саме Д. Багалій у найскладніші роки війни обіймав посаду міського голови, та залишився в історії останнім головою міської думи. Серед ліберально налаштованих українофілів Харкова особливою популярністю в умовах розпочатих в 1905 р. виборів до складу І російської думи користувалась партія конституційних демократів, Д. Багалій також вступив до лав цієї партії. В період з 1906 р. до 1911 р. він був ректором Харківського університету, розпочавши виконання своїх обов'язків із досить промовистого кроку. 11 жовтня 1906 р. М. Ф. Сумцов надіслав телеграму М. Грушевському до Львова, в якій повідомляв про обрання вченою радою одноголосно(!) його та І.Франка докторами університету [14, с.6].

Микола Федорович активно листувався із Грушевським з 1896 р., принаймні, в особистому фонді Грушевського представлені його листи саме з цього року. Цікаво, що протягом тривалого часу М. Сумцов писав Грушевському російською мовою. Перший україномовний лист датується 1 червнем 1908 р. Вчені активно обмінювались різноманітними виданнями, в переважній більшості, з української проблематики. Звертає на себе увагу цікава репліка, щодо прохання надсилати бандеролі з літературою зі Львова на адресу університету, оскільки до приватних осіб вони доходили рідко [14, с.2]. Можливо припустити, що статус університету як в першу чергу, наукового закладу, до того ж, наділеного певними автономними правами, дозволяв вирішувати окремі проблеми, в тому числі, пов'язані і з цензурою.

Професор М.Сумцов виступив ініціатором введення у 1905 р. до навчального плану курсу української літератури, хоча ця ініціатива так і не отримала підтримки, вчений не полишав надії розв'язати існуючу проблему. Так, в 1907 р. Рада Харківського університету схвалила доповідь історико-філологічного факультету про порушення клопотання щодо заснування на факультеті кафедр української мови та літератури, однак і цю пропозицію було відхилено. М.Ф. Сумцов у жовтні все ж почав читати курс історії української словесності, правда як факультатив та російською мовою. А вже в листопаді йому заборонили викладання курсу.

Про специфіку національної активізації в роки революції свідчить поява організацій за гендерними ознаками. Не випадково, саме Харків, з його особливим духом, став місцем створення однієї з не чисельних в цей час жіночих організацій. Такою стало «Жіноче академічне товариство «Січ» [6, с. 417]. В Харкові, поруч із українськими студентськими організаціями, першими політичними партіями, соціалістичними в переважній більшості за змістом, здійснювались спроби створення суто ліберальних, хоча і молодіжних, організацій. Саме такою стало «Українське національне коло», в назві якої відчувались польські впливи. Польським колом іменувалась фракція, яку польські депутати створили в складі І російської думи, та змогли зберегти її присутність в діяльності наступних трьох. Українське коло з'являється восени 1914 р., вже в умовах війни.

В програмному документі організації наголошувалось: «Демократизм», який з хамством нашим зрісся не виведе із хащів на «узлісся», тобто відсталість, інертність та слюнявство - це основні обличчя українського соціалізму» [16, с.1]. Основними принципами створення українського кола називались принципи націоналізму та шляхетності. «Націонал-демократизму з його соціалістичними придатками ми протиставимо націонал-аристократизм» [16, с.2]. Головною ознакою у спробі подолання названих вад та наближення завдань організації до загальнолюдських та загальнодемократичних стандартів і цінностей стало висунення наступних вимог:

1. Знищення будь-яких релігійних та національних обмежень для християн, магометан та караїмів – що до останнього, подібна вимога була досить несподівана в цілому для українського руху, але не для харківської організації, оскільки, як вже зазначалось, в місті мирно співіснували представників всіх названих конфесій.
2. Знищення межі єврейської осілости та дозвіл євреям мати дрібну земельну власність;
3. Свобода віри, совісті, слова та друку;
4. Свобода зборів, якщо вони не мають анархічних завдань;
5. Про українську специфіку свідчили наступні пункти:
6. Допущення української мови в школи, суди, церкву;
7. Виконання військової повинності в рідній губернії.
8. Найбільш цікавою національно-економічною вимогою, на нашу думку, стала наступна:

9. Витрата податків з України на її потреби [16, с.2 об., 3] Саме ця вимога дещо випадала із традиційних, які раніше висувались українськими організаціями.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що посиленню українських рис Харкова протягом майже десятиліття до початку війни, сприяли наступні фактори: пошук своєї «іншості» в умовах переважаючої більшості росіян, тісних контактів з ними в різних культурно-освітніх та господарських галузях. Поліетнічність Харкова, та створення сприятливих умов для розвитку різних етноконфесійних громад стало ще одним стимулом для визначення власної ідентичності українцями. Перебування на посаді міського голови відомого українофіла, історика, знаного та впливового не лише в місті, а й далеко за його межами вченого-слависта Д.Багалія. Його помірковані ліберальні політичні погляди дозволяли російській владі сприймати вченого як лояльного «свого». Подальших досліджень потребує вивчення рівня взаємодій представників різних політичних та громадських організацій, які функціювали в місті в окреслений період, національного складу приходів православних храмів міста, відображення національної специфіки в назвах районів, міських вулиць.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонов А.Л. / История Харьковского городского самоуправления. 1654-1917 / Масличук В.Л., Парамонов А.Ф. // - Харьков: «Регион-информ», 2004. – 200 с.
2. Багалей Д. История Слободской Украины. / Дмитро Багалій. – Харьков: Дельта, Факсимильное издание. Издательство: «Союз» Харьковского кредитного союза. - 1999. – 256 с.
3. Брагин Р. Построенная, разрушенная и воссозданная. История Соборной мечети Харькова и мусульман города./ Рашид Брагин. [Електронний ресурс]- Режим доступу до статті: www.islam.ru/pressclub/histori/harkiv
4. Грицак Я. Конструювання національного міста: випадок Львова./ Ярослав Грицак [Електронний ресурс].// Дух і літератури. - 2007. - № 17-18. – С.157-181. - Режим доступу до статті: www.duh-i-litera.kiev.ua/index.php?option=com
5. Державний архів Харківської області (далі - ДАХО). - Ф. 969. - Оп. 1. - Спр. 3.
6. ДАХО. – Ф.969. – Оп.1.- Спр. 4.
7. Евреи России (СССР) - [Електронний ресурс].// - Режим доступу до статті: www.eleven.co.il/
8. Каплин А. Правые организации г.Харкова (1902-1917 гг.). Краткий очерк истории. / Александр Каплин. – [Електронний ресурс]: Украинские страницы – история национального движения Украины. - Режим доступу до статті: <http://www.Ukrstor.com/Ukrstor.Kaplin-pravye-charkova>
9. Мусієздов О. «Харківська ідентичність»: уявлення про місто та його історію як чинники ідентифікації. / Олексій Мусієздов. - [Електронний ресурс]: Режим доступу до статті: www.Lvivcenter.org/uk/conference
10. Наумов С.О. Регіональні структури українського політичного руху: становлення і діяльність. 90-ті рр.. ХІХ ст.. – лютий 1917 р. (на матеріалах Лівобережжя): автореферат дис.. на здобуття наук. ступеня д-ра істор. наук спец.: 07.00.01 «Історія України»/С.О.Наумов. – Харків, 2007. - 37 с.
6. Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр.. ХІХ ст.. – лютий 1917 рр.) / Сергій Наумов – Харків: ХНУ імені Василя Каразіна. – 2006. – 344 с.
11. Пальчикова В.Л. Український суспільно-політичний рух у Харкові в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.Л.Пальчикова. - Запоріжжя, 2000. – 20 с.
12. Центральний державний архів України в м. Києві (далі - ЦДА). – Ф. 336, Оп. 4, Спр. 5.
13. ЦДА – Ф.1235, Оп.1, Спр.776.
14. ЦДА – Ф. 2052, Оп.1, Спр. 302.
15. ЦДА - Ф. 336, Оп.4, Спр.5.
16. Рождение и становление Харькова или Харьков как украинский город. Очерк по мотивам исторического исследования Д.И. Багалія. // [Електронний ресурс]: Украинские страницы – история национального движения Украины. - Режим доступу до статті: <http://www.Ukrstor.com/index.html/harkov.vbelous.net/>